

УДК 37.013.75

Леонтьєва І.В.,

аспірантка, викладач кафедри теорії та історії педагогіки
Гуманітарного інституту
Київського університету імені Бориса Грінченка

ДО ПИТАННЯ ПРО СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК МЕТОДУ ПРИРОДНОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ У ВИМІРІ ВІТЧИЗНЯНОЇ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ

У статті висвітлено погляди вітчизняних науковців на проблему цілісного дослідження молодшої людини методом природного експерименту як одного з ефективних способів реалізації поставленого завдання. Окреслено теоретичні, методологічні та науково-організаційні підходи до його реалізації у творчій спадщині автора методу О. Лазурського.

Ключові слова: дитина, експеримент природний, експериментальні уроки, О. Лазурський, цілісне вивчення особистості дитини.

Глибоке розуміння сутності педагогічних явищ, інноваційне розв'язання неординарних завдань навчання і виховання є необхідною умовою удосконалення педагогічної теорії та практики. Педагогіка як наука може розвиватися лише за умови поповнення новими фактами, здобутими у процесі пошуково-дослідницької роботи, тобто здійснення науково-педагогічних досліджень. Успішність проведення й отримання результатів педагогічних досліджень значною мірою залежить від методів психолого-педагогічних досліджень. У «Енциклопедії освіти» (2008) методи педагогічних досліджень визначаються як «прийоми, процедури та операції емпіричного й теоретичного пізнання і вивчення явищ педагогічної дійсності» [6, 490].

Серед усього розмаїття методів наукових психолого-педагогічних досліджень особливе місце належить психолого-педагогічному експерименту. У зв'язку з цим значний інтерес викликає вивчення теоретичних ідей і практичних знахідок вітчизняного історико-педагогічного досвіду періоду зародження експериментальної педагогіки (60-ті роки XIX ст. – кінець XIX ст.), певного згасання громадського інтересу до неї та входження її як невід'ємної складової до єдиної системи педагогічних наук (20-ті роки XX ст.) [7, 15].

Саме тому **метою нашої статті** є висвітлення психолого-педагогічних ідей відомого вітчизняного ученого кінця XIX – початку XX ст. О. Лазурського щодо проблеми цілісного вивчення особистості дитини методом природного експерименту.

Характерною ознакою експериментальної педагогіки було прагнення її представників звільнити виховання від «споглядання розуму», перенесення акцентів на практичне вивчення дитини. Здійснювані вченими лабораторні спостереження стали основою для висунення як головного педагогічного принципу саморозвитку особистості. При розробленні педагогічних проблем представники експериментальної педагогіки використовували знання з дитячої психології, фізіології та соціології.

Експеримент як один із провідних методів дослідження процесів виховання та навчання посів чільне місце у вітчизняній експериментальній педагогічній науці та практиці наприкінці XIX ст. Саме у цей період питання місця й ролі експериментального методу стали широко обговорюватися представниками нового на той час наукового напрямку – експериментальної педагогіки у зв'язку з розробкою ними змісту освіти та пошуку найбільш ефективних засобів, прийомів, методів навчання та виховання.

В історичному аспекті окремі питання експериментування у системі освіти розглядають у своїх працях російські дослідники (О. Адаменко, Б. Бім-Бад, О. Джуринський, С. Золотухіна) та українські науковці (А. Алексюк, Л. Березівська, Л. Вовк, С. Гончаренко, Н. Дем'яненко, Н. Дічек, М. Євтух, В. Помагайба, О. Попова, С. Сисоєва, О. Сухомлинська та ін.). Аналізуючи більш ніж сторічний період розвитку вітчизняної експериментальної педагогіки, слід відзначити глибокий зв'язок й наступність різних етапів пройденого наукою шляху і сучасних проблем наукового психолого-педагогічного дослідження. У працях видатних вітчизняних її представників минулого – П. Блонського, О. Залужного, О. Лазурського, М. Ланге, О. Музиченко, І. Сікорського, І. Соколянського та інших накопичувались факти й формулювалися теоретичні принципи, які зумовили успіхи у подальшому розвитку методології вітчизняної науки.

Одним з важливих методологічних положень, сформульованих ще наприкінці XIX ст. стала теза про єдність предмета та методу дослідження, теорії й експерименту. У педагогіці кінця XIX – початку

XX ст. метод дослідження, за твердженням російського дослідника С. Ценюги, «визначався як шлях, теорія, вчення, спосіб досягнення певної мети, розв'язання конкретного завдання, сукупність прийомів або операцій практичного або теоретичного пізнання дійсності» [15, 251]. У дослідженнях цього періоду неодноразово наголошувалося на необхідності цілеспрямованого забезпечення у шкільній практиці усього комплексу зовнішніх і внутрішніх умов побудови педагогічного процесу на основі всебічного експериментального вивчення особистості дитини.

Метод експерименту прийшов у вітчизняну педагогічну науку ще у другій половині XIX ст. з експериментальної психології. Саме вона озброїла експериментальну педагогіку могутнім методом дослідження, з допомогою якого з'явилася можливість пізнати особистість, яка навчається. Представники експериментальної педагогіки прагнули поглибити розуміння принципу природовідповідності виховання та навчання дитини, знайти нові методи виховання та навчання шляхом експерименту, який на той час уже широко використовувався у психології. Науковці експериментального напрямку повинні були «шляхом точного спостереження перевірити старі погляди, переглянути існуючу систему виховання, вивчити за допомогою експериментальних методів уживані в школі засоби навчання і таким шляхом прийти на допомогу педагогам» [5, 5]. Дослідники стверджували, що основою створення наукової педагогіки мають бути точні дані, накопичені у психології, фізіології, гігієні та інших науках про людину.

Таким чином, прогресивні педагоги кінця XIX – початку XX ст., визнаючи істотним фактором розвитку педагогічної науки збагачення і вдосконалення методів її дослідження, вели активну роботу з визначення та розробки експериментальних методів дослідження. У цьому відношенні вітчизняна педагогіка мала значні успіхи.

У контексті нашого дослідження на особливу увагу заслуговує науковий доробок видатного вітчизняного психолога та педагога, учня і сподвижника В. Бехтерева, автора «Програми вивчення особистості», що описувала фактично першу процедуру такого дослідження в Росії та була методологічно більш досконалою, ніж аналогічні схеми за кордоном, та розробника природного експерименту – нового методу психолого-педагогічних досліджень Олександра Федоровича Лазурського (1874–1917).

За минулий період до аналізу його методологічних ідей, зокрема методу природного експерименту, зверталися такі російські дослідники, як В. Артемов [2]; Б. Ананьєв [1] і В. Мясіщев [13], які використовували запропонований Олександром Федоровичем термін «відношення» як базову категорію психологічного аналізу особистості.

Пріоритетними у О. Лазурського були ідеї гуманізації психолого-педагогічних досліджень з метою розкриття унікальності особистості. Ще в період підготовки до захисту дисертації починається вдосконалення дослідником психологічного інструментарію відповідно до власних теоретичних поглядів, згодом викладених у статті «Сучасний стан індивідуальної психології» (1897) [11]. Вихідним матеріалом для методологічних пошуків молодого вченого у цій галузі науки стає перше видання російською мовою «Психології» У. Джеймса (1893) з описом експериментальних методик А. Моссо. О. Лазурський застосовує модифіковану ним методику Моссо для контролю за змінами в психічних станах під час клінічної діагностики деяких психічних захворювань. У 1898 р. О. Лазурський читає на зборах лікарів клініки нервових і душевних хвороб доповідь про організацію спостереження за людиною у відповідності з останніми науковими даними, що було сприйнято слухачами як новий спосіб вивчення причинності поведінки. Реакцією на доповідь став візит репортера «Петербурзької газети» і замітка в ній [10]. Сам текст не публікувався, за твердженням російського дослідника В. Смирнова [14, 13], і нині втрачений.

Ці ідеї, сформульовані ученим уже в 1898 р., дають нам змогу визначити 1899 р. як період появи й подальшої розробки ідеї природного експерименту.

Поступово учений доходить висновку про необхідність об'єднання досягнень природно-наукового напрямку з даними традиційної психології. Для удосконалення своїх знань у цій сфері він вступає до Санкт-Петербурзького Товариства Філософії та Психології, де на одному із засідань 2 березня 1900 р. (у статті А. Брушлинського [4, 256] наводиться дата «березень 1890 р.» – *Прим. І.Л.*) читає доповідь «Про взаємний зв'язок душевних властивостей і способів їх вивчення», узагальнюючи матеріали з теоретичного аналізу психічних властивостей і визначення фундаментальних проблем науки. У ході дебатів по тексту допо-

віді прихильники метафізичного підходу до вирішення фундаментальних питань психології висловили негативне ставлення до ідей дослідника, ключовим положенням яких була ідея можливості вимірювання вищих психічних властивостей, що суперечило їх трактуванню психічних функцій як таких, що принципово не розкриваються інструментальними методами. Проте публікація матеріалів доповіді в одному з провідних наукових видань імперської Росії – журналі «Питання філософії та психології» стала своєрідним підтвердженням правильності обраного напрямку наукового пошуку.

Розв'язувані ученим дослідницькі завдання стають все більш складними, оригінальними, його надзвичайно приваблює проблема вивчення не окремих психічних процесів, а цілісної особистості від народження до зрілості. Звертаючись до проблеми індивідуально-психологічних відмінностей, О. Лазурський ретельно аналізує існуючі у цій галузі теоретико-методологічні підходи й робить висновок про необхідність пошуку нових методів досліджень особистості. Варто відзначити, що на початку ХХ ст. в імперській Росії для дослідження психіки людини використовувався досить широкий арсенал методів – інтроспекція, зовнішнє спостереження, експеримент, тестові випробування та експериментальні методи, які набували у цей час дедалі більшого авторитету та поширення. Усі ці методи дослідження не задовольняли О. Лазурського для цілісного дослідження особистості: метод інтроспекції він не визнавав через свою науково-природничу орієнтацію; метод тестів не відповідав основному призначенню авторської теорії особистості – всебічному й цілісному пізнанню особистості через свій штучний характер; лабораторний експеримент не відображав або спрощував умови реальної життєдіяльності людини. І навіть зовнішнє спостереження, поширене у лікарській та педагогічній практиці (яке О. Лазурський широко використовував на початку своєї наукової діяльності), виявилось, на його думку, малопродуктивним у цьому плані. Учений відзначав, що більшість проведених досліджень особистості у експериментальній психології, а також педагогіці присвячено вивченню лише окремих психічних процесів та їх «видозміні» у різних людей і лише невеликий виняток складають роботи, в яких робиться спроба експериментально досліджувати «усю

інтелектуальну сферу людини» [11, 434]. Причиною подібного стану справ О. Лазурський визначив методологічну обмеженість не лише самоспостереження, але й експерименту для вивчення окремої людини [Там само].

Учений робить спробу розробити новий метод, який враховував би і хоча б частково нейтралізував недоліки існуючих. Напрямок та сенс методичних пошуків О. Лазурського в цей час досить точно виражають такі його слова: «Чим вище і складніше досліджуване явище, тим простіше і ближче до життя має бути вживаний метод» [9, 142]. Враховуючи критику на адресу експерименту в середовищі педагогів та психологів, через те що результати лабораторних досліджень не давали змоги охарактеризувати цілісну особистість дитини, О. Лазурський розробив метод вивчення особистості, який назвав *природним експериментом*. Природний експеримент займав проміжну позицію між методом безпосередніх спостережень і лабораторного-експериментальним методом, у якому він зумів поєднати переваги обох методів й уникнути їх недоліків. Зокрема, природний експеримент давав змогу уникнути залежності спостерігача від випадкового матеріалу спостережень, була відсутня вимога одноманітності умов дослідження, внаслідок чого окремі спостереження були легко порівнювані між собою, зменшувалися ризики суб'єктивності отриманих результатів під час фіксації й інтерпретації спостережуваних фактів; нівельовано можливість викривлення поведінки досліджуваного через присутність спостерігача.

О. Лазурський називав «природним експериментом спостереження складних проявів душевного життя дітей у звичних обставинах їх домашнього або шкільного життя, що проводилося за заздалегідь складеним планом» [9, 143].

У грудні 1910 р. на I З'їзді експериментальної педагогіки О. Лазурський виступає з доповіддю «Про природний експеримент» [9], у якій викладає суть нового методу, підкреслюючи його «безсумнівні переваги» порівняно з простим спостереженням і лабораторним експериментом. Сучасник Олександра Федоровича П. Каптерев [8], відзначав, що за точністю результатів природний експеримент був, звичайно, слабшим від лабораторного дослідження, але мав значні переваги над несистематизованим спостереженням. На думку дослідника, «для експериментальної психології

та педагогіки природний експеримент мав таке ж серйозне значення, як і самоспостереження» [8, 556].

Розкриваючи під час доповіді суть даного методу О. Лазурський вказував, що «будь-який вид реальної діяльності розглядається з точки зору того, яка група особистісних характеристик виступає в ньому найяскравіше» [9, 144]. А дослідник, пропонуючи людині або групі осіб цей вид діяльності в реальному житті, конкретній життєвій ситуації, фіксує ступінь вираження досліджуваних характеристик у випробуваного. Таким чином, заздалегідь визначивши «адекватну» даному виду діяльності людини групу досліджуваних особистісних категорій (для дослідження швидкості та координації рухів – рухливі ігри, для дослідження інтересів – читання), «спостерігач буде в змозі, обравши ту чи іншу дію, здійснену дитиною в цілком природних обставинах та умовах, застосовувати цю дію як експериментальну основу, з метою викликання у спостережуваного тих або інших проявів» [12, 204]. При цьому основні етапи природного експерименту – це вибір виду діяльності, функціональний або «характерологічний» аналіз цього виду діяльності, систематизація результатів спостереження за випробуваним у процесі діяльності, аналіз результатів діяльності та складання характеристики особистості за результатами діяльності.

Особливу цінність цього методу О. Лазурський бачив у можливості його застосування в шкільній практиці для складання цілісної характеристики школяра, щоб «глибше зазирнути у психічне життя своїх вихованців за допомогою тих засобів, які завжди знаходяться в їх (педагогів. – *Прим. І.Л.*) руках» [9, 146].

Сам О. Лазурський виразив суть природного педагогічного експерименту в такий спосіб: «При природно-експериментальному вивченні особистості ми не користуємося штучними прийомами, не проводимо дослідів у штучних лабораторних умовах, не ізолюємо дитину від звичних їй умов життя, а експериментуємо природними формами зовнішнього середовища. Ми досліджуємо особистість самим життям, і тому стають доступними обстеженню усі впливи як особистості на середовище, так і середовища на особистість. Тут експеримент входить у життя. Ми досліджуємо не окремі психічні процеси, як це звичайно робиться (напр., пам'ять досліджують за допомогою завчання безглузвих складів, увагу – викреслюванням значків на таблицях тощо), а досліджуємо і пси-

хічні функції, і особистість у цілому. При цьому користуємося не штучно підібраним матеріалом, а предметами шкільного навчання» [9, 145–146].

У своїх доповідях О. Лазурський зазначав, що найбільш оптимальним матеріалом для вивчення дітей шкільного віку є уроки. На кожному уроці актуалізується ціла група психічних переживань дитини, специфічна для кожного навчального предмета: на гімнастиці, наприклад, задіяна рухливо-вольова сфера; на арифметиці – систематичність та послідовність мислення в абстрактній й конкретній формах і т.д.

О. Лазурський та його співробітники після численних спостережень виробили план аналізу проявів дитини на уроках російської мови, арифметики, природознавства, малювання, ручної праці, гімнастики. Результатом цієї роботи стали психологічні програми проявів дитини на цих уроках. Виявилось, що кожен предмет виявляє лише деякі психічні функції, тому спостереження за дитиною на уроках лише з одного предмета є неповним, однобічним. Тож дослідниками було складено нові програми більш складної, зведеної методики спостереження різнобічних проявів особистості школярів. Завдяки уведенню гімнастики й ручної праці з'явилася можливість спостерігати й оцінювати досить точно як з кількісної, так і з якісної сторони не лише інтелектуальну, але й рухливу та емоційно-вольову сфери особистості учнів.

За оцінкою, даною учнем й соратником О. Лазурського М. Басовим у статті «Нові дані до обґрунтування природно-експериментального дослідження особистості», ідея природного експерименту як методу дослідження особистості полягала «в доведенні можливості, в деяких спеціальних умовах, використовувати природну, звичайну діяльність людини з метою її психологічного вивчення» [3, 921].

Цінність запропонованого О.Ф. Лазурським методу його сучасники вбачали у можливості досліджувати не лише окремі психічні процеси, як це було раніше, а особистість в цілому. Окреслюючи основні принципи методики проведення природно-експериментального дослідження О. Лазурський підкреслював, що за природного експерименту спостереження стає менш випадковим й більш систематичним, а з іншого боку, видозмінюються самі умови спостереження.

Метод природного експерименту був результатом не «теоретичних кабінетних роздумів», а майже шестирічної копіткої праці О. Лазурського та його учнів. Природний експеримент, запропонований О. Лазурським, знайшов відгук у серцях багатьох дослідників особистості школяра. Поряд з безумовними перевагами у цілісному вивченні особистості дитини природний експеримент мав і деякі недоліки, що знижували його експериментальну значимість. На окремі з них вказував сам О. Лазурський, зокрема, на неможливість «ізолювати окремі елементи, що входять до складу кожної досліджуваної якості чи риси», а також на відсутність можливості вимірювати та підраховувати досліджувані явища. Незважаючи на вади, застосування природного експерименту О. Лазурського у передреволюційний період було значним кроком уперед для педагогіки.

Джерела

1. Ананьев Б.Г. Очерки психологии / Б.Г. Ананьев. – Л. : Лениздат, 1945. – 96 с.
2. Артемов В.А. Детская экспериментальная психология / В.А. Артемов. – М., 1929. – 256 с.
3. Басов М.Я. Вопросы изучения и воспитания личности / М.Я. Басов ; Ин-т по изучению мозга и психич. деятельности ; под ред. акад. В.М. Бехтерева. – Пб. : Госиздат, 1919–1932. – № 4–5. – 1922. – 936 с.
4. Брушлинский А.В. Очерк жизни и научной деятельности А.Ф. Лазурского / А.В. Брушлинский, В.А. Кольцова, Ю.Н. Олейник // А.Ф. Лазурский. Очерк науки о человеке. (Памятники психологической мысли.) – М., 1995. – С. 256–269.
5. Воротынский Б.И. Проблемы современной педагогики в связи с успехами экспериментальной психологии / Б.И. Воротынский. – Казань, 1917. – 241 с.
6. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; голов. ред. В.Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 490.
7. Ждан А.Н. История психологии. От античности до наших дней / А.Н. Ждан. – 2004. – 576 с.
8. Каптерев П.Ф. История русской педагогики / П.Ф. Каптерев ; предисл. Н.В. Бордовской ; послесл. В.П. Борисенкова. – СПб. : Алетей, 2004. – 560 с.
9. Лазурский А.Ф. Об естественном эксперименте / А.Ф. Лазурский // Труды I Всероссийского съезда по экспериментальной педагогике в Санкт-Петербурге с 26 по 31 декабря 1910 г. – СПб., 1911. – С. 5, 142–152.

10. Лазурский А.Ф. Профессор Лазурский А.Ф. / А.Ф. Лазурский. – Одесса, 1917. – 24 с.
11. Лазурский А.Ф. Современное состояние индивидуальной психологии / А.Ф. Лазурский // Обзорение психиатрии. – 1897. – № 5. – С. 351–357; № 6. – С. 434–442.
12. Лазурский А.Ф. Школьные характеристики / А.Ф. Лазурский. – Изд-е 2-е, исправ. и допол. – СПб., 1913. – 214 с.
13. Мясищев В.Н. Психология отношений / В.Н. Мясищев. – Москва-Воронеж, 1995. – 354 с.
14. Смирнов В.А. Психологические воззрения Александра Федоровича Лазурского / В.А. Смирнов : дисс. ... канд. психол. наук. – М., 1998. – 147 с.
15. Ценюга С.Н. Методологическое обеспечение педологических исследований в учебных заведениях России (1918 – середина 30-х годов) / С.Н. Ценюга // Вестник КрасГАУ. – Красноярск, 2007. – № 5 (20). – С. 251–263.

В статье освещены взгляды отечественных ученых на проблему целостного исследования молодого человека методом естественного эксперимента как одного из эффективных способов реализации поставленной задачи. Определены теоретические, методологические и научно-организационные подходы к его реализации в творческом наследии автора метода А. Лазурского.

Ключевые слова: ребенок, эксперимент естественный, экспериментальные уроки, А. Лазурский, целостное изучение личности ребенка.

The article highlights the views of national scientists on the problem of holistic study of a young man through the natural experiment as one of the effective ways to accomplish the task. It presents theoretical, methodological and scientific-organizational approaches to its implementation in the artistic heritage of the author of O.Lazurskyi's method.

Key words: child, natural experiment, experimental lessons, O. Lazurskyi, holistic study of the child's personality.